

चित्रकार रंगा

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

चित्रकार रंगा : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये १७०/-

चित्रकार रंगा

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

दोन शब्द

चित्रकार रंगा या नावाची कादंबरी १९४२ च्या एप्रिल, मे महिन्यात धुळ्याच्या तुरुंगात मी लिहिली होती. मला ती फार आवडली होती. मी १९४२ च्या १० ऑगस्टला सुटलो. ९ ऑगस्टचा अमर लढा सुरू झाला होता. मी अमळनेरला सारे सामान ठेवून पुण्याकडे एकदम निघून गेलो. मित्रांबरोबर भूमिगत होतो. खानदेशातील अनेक मित्र तुरुंगात होते. त्यांना जरी काही नको असले तरी त्यांच्या घरी पाठवणे आवश्यक असे. भूमिगत असतानाच गोड गोष्टींचे काही भाग मी लिहिले. मिळाले ते पाठवीत असे. गोड शेवट व चित्रकार रंगा महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार प्रसिद्धिणार होते. ‘चित्रकार रंगा’ सुरूही झाले. खानदेशातून एक मित्र वह्या घेऊन येत होते. वाटेत झडती होऊन या वह्या जप्त झाल्या. पुढे त्या मिळाल्या. मी त्यातील पहिली दोन प्रकरणे पाठवली. तो मी पकडला गेलो. जेथे राहत असे तेथे झडती झाली. त्यात चित्रकार रंगा हरवला. गेली वही. पुन्हा लिहून बाहेर काढायला वेळ कुठला?

परंतु गेल्या महिन्यात मी ती गोष्ट पुन्हा नव्याने लिहिली. मूळची सर हिला नाही. मूळची गोष्ट मोठी होती. अनेक वर्णने, चिंतने होती. आता लिहून काढली आहे ती आकाराने लहान आहे. रंगानेही निराळी आहे परंतु आतील आत्मा तोच आहे.

मी चित्रकलेच्या परीक्षा दिल्या नाहीत. परंतु चित्रांची मला अत्यंत आवड. चित्रमय भारत रंगवावा वाटे. पुन्हा जन्म मिळाला तर चित्रकार व्हावे असे मी अमळनेरला मुलांजवळ म्हणे. चित्रकार केळकर, चित्रकार पिंगळे तेथील होतकरू विद्यार्थी. मी त्यांची चित्रे बघायचा. त्यांना कल्पना द्यायचा. विशेषतः नागेश पिंगळेशी अधिकच परिचय झाला. आज तो बडोद्याला कलाभवनात शिक्षक आहे. त्याच्याजवळ चित्रकलेतील प्रतिभा आहे. नवनवकल्पना त्याला सुचतात. चित्रकला शिकवण्यासाठी नवमार्गदर्शक क्रमिक पुस्तके त्याच्या जवळ लिहून आहेत. परंतु त्याची ओळख नाही, वशिला नाही. तो एक झाकले रत्न आहे. मी त्याला विश्वभारतीतही जाऊन ये म्हणायचा. परंतु मी त्याला १९४० च्या सुमारास पैसे देऊ शकलो नाही. तो मुंबईत असताना ४२ मध्ये त्याच्या खोलीत खानदेशी भूमिगत

जमायचे. नागेश ध्येयमूर्ती आहे. त्याची धडपड पाहून मला वाईट वाटे. चित्रकार रंगा या गोष्टीचे मूळचे नाव 'चित्रकार नागू' असेच होते. परंतु या पुनर्लेखनात मी रंगा नाव ठेवले. नागेशजवळ भारतीय संस्कृती, चित्रकला यांच्याविषयी मी तासन्तास बोलत असे. निरनिराळ्या चित्रकला संप्रदायातील वैशिष्ट्ये त्याला सांगत असे, तो तन्मय होत असे. आज नोगशचे विद्यार्थीही तयार झाले आहेत. त्याचा एक ख्रिश्चन व मुसलमान विद्यार्थी बक्षिसे मिळवित आहेत. नागेशने मला परवा लिहिले, "गुरुजी, अमळनेरच्या माझ्या विद्यार्थ्यांना बक्षिसे मिळत आहेत. तुम्ही मला प्रफुल्लचंद्र राँय यांच्याविषयी एकदा सांगितले की त्यांना डी. एस्सी. ही शास्त्रातील मोठी पदवी नव्हती परंतु त्यांचे विद्यार्थी कितीतरी डी. एस्सी. झाले. म्हणून त्यांना डी. एस्सी.चे तात असे म्हणत. मला ते शब्द आठवतात."

चित्रकार रंगामध्ये ती धडपड मी दाखविली आहे. चित्रकलेच्या द्वारा महान ध्येये मूर्त करण्याची धडपड. मी लहानपणापासून भारताचा, मानवतेचा उपासक आहे. भारत मला प्राणांहून प्रिय का तर सारे धर्म नि संस्कृती येथे आहेत म्हणून. भारत म्हणजे मानवजातीचे पुंजीभूत पूज्य प्रतीक ! प्रांतीयता, जातीयता, धर्माधता या गोष्टी मला कधीही शिवल्या नाहीत. माझ्या लिहिण्यातून हेच ओतले जात असते. १९३१ मध्ये अमळनेरच्या माझ्या खोलीत मी खिचडी करायचो. माझ्याबरोबर खिचडी खायला हिंदू-मुसलमान मुले बसायची. आमच्या स्वप्नात, ध्येयात सर्वांना नांदवणारा प्यारा, महान भारत असे व आहे.

प्रस्तुतच्या पुस्तकात सर्व महान ऐक्याचे हे वातावरण आढळेल. राष्ट्रीयतेच्या पार्श्वभूमीवरती अति राष्ट्रीयवृत्ती, आंतरराष्ट्रीय वृत्ती किंवा आंतरराष्ट्रीय वृत्तीच्या पार्श्वभूमीवरील राष्ट्रीय वृत्ती !

आज भारत मुक्त झाला आहे. कादंबरीतील धडपडणारा रंगा म्हणतो, "स्वतंत्र भारताचे सभागृह (पार्लमेंट) मी रंगवीन. माझी कला परकी सरकारला मी विकणार नाही. परकीयांचा मला द्वेष नाही. कला विश्वजनांना जोडते परंतु गुलामगिरी लादणारे हे सरकार म्हणून माझा कुंचला तेथे नाही जाणार." तो उपाशी राहतो, परंतु कलेचा विक्रय करित नाही. एक लखपती त्याला म्हणतो, "आमच्या प्रासादात आम्ही सांगू तशी चित्रे रंगवा." चित्रकार रंगा नाकारतो. तो म्हणतो, "ते प्रसंग मला न आवडले तर? माझे आधी हृदय उचंबळते, रंगते, मगच मी रंगवतो."

'भारताचा शोध' या महान ग्रंथात पंडित जवाहरलाल म्हणतात, "गणिती रामानुजन जगद्विख्यात होतात काय आणि लगेच मरतात काय ! त्यांची उपासमार झालेली. भारतातील कितीतरी बुद्धी दारिद्र्याच्या क्षयरोगाने गेल्या शे-दोनशे वर्षांत नष्ट झाली असेल. राष्ट्राचे, मानवजातीचे हे मोठे नुकसान. स्वातंत्र्य आले म्हणजे असे नाही होणार." अशा अर्थाचे ते शब्द आहेत. मी कितीतरी मुले कलात्मक गुणांची पाहिली आहेत. चित्रकलेचे गुण असलेली हरिजन मुले पाहिली आहेत. त्यांना कधी कशी संधी मिळणार? शिक्षण तर अधिकच महाग होत आहे.

सर्वांच्या जीवनाचा कधी होणार विकास? संस्कृतिसंवर्धनात सारी जनता भाग घेत आहे हे कधी होणार? सृजनशक्ती मारली जात आहे. शेतकऱ्यांना, कामगारांना अधिक विश्रांती मिळाली तर त्या फुरसतीच्या वेळेस ते साहित्य निर्माण करतील, कला अभ्यासतील, दुर्बीण घेऊन आकाशाकडे पाहतील, शास्त्रसंशोधक होतील. कधी होणार हे?

रंगाला असा भारत पाहिजे आहे, जेथे कोणाच्याही विकासाच्या आड दारिद्र्य येणार नाही. दैन्य, दास्य, दारिद्र्य हे शब्द स्वतंत्र भारतात नकोत.

त्याचप्रमाणे हा सारा भारत माझा, हे सारे लोक माझे, याचीही रंगाला तहान आहे. तो महान चित्रकार नंदलाल यांच्याजवळ बोलत असतो. खानदेनात फैजपूर काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी नंदलाल आलेले असतात. त्यांना एकदम वंगभूमीची आठवण येते. ते म्हणतात, "रंगा, प्रियतम वंगभूमीचे स्मरण होताच माझे हृदय उचंबळते. परंतु आता या खानदेशात येऊन साऱ्या भारताचा मी होत आहे. येथीलही सृष्टिसौंदर्य पाहून मी आनंदित होतो. ज्या खानदेशाने अजिंठा दिला, ज्या महाराष्ट्राने वेरूळ, कार्ला, घारापुरी ही अमर लेणी दिली, त्या महाराष्ट्राला प्रणाम. रंगा, आपण सारे भारताचे. सारे प्रांत भाऊ भाऊ. आपण एकमेकांचे घेऊ, आनंद निर्मू. आपले हृदय एकच आहे. तोच अद्वैताचा घोष साऱ्या भारतवर्षाच्या जीवनात आहे, साहित्यात आहे."

आज अशी दृष्टी हवी आहे. सर्व प्रांतांनी परस्परास प्रेम दिले पाहिजे. परस्परांच्या वाढीला वाव दिला पाहिजे. सारी लेकरे नीट वाढत आहेत. असे पाहूनच मातेला कृतार्थता वाटत असते. स्वतंत्र हिंदुस्थानात उद्या कला शिकवणाऱ्या संस्था प्रांताप्रांतात उभ्या राहतील. या सर्वांना सरकारने, जनतेने मदत दिली पाहिजे. एखाद्या

प्रांतालाच मक्तेदारी नको. सर्वाना मोकळेपणाने वाढायला वाव हवा, संधी हवी, साहाय्य हवे.

कलावान हा सर्वाना जोडतो. संगीतकलेचा भारतीय इतिहास पाहू तर हिंदू मुसलमान एकमेकांचे शिष्य होत आहेत, सेवा करीत आहेत, शिकत आहेत असे दिसते. ही गोष्ट जीवनाच्या कलेतच आता दाखल केली पाहिजे. या हिंदी संघराज्यात तरी ज्याप्रमाणे अतिरेकी प्रांतभेद नकोत त्याप्रमाणेच जात्यंधता व धर्मांधताही नको आहे. महाराष्ट्राने धर्माचे व जातीचे ऐक्य पुकारले पाहिजे. सारी शक्ती त्यात ओतली पाहिजे. या कादंबरीतील वासुकाकांना एक धर्मांध शाळा काढून टाकते. वासुकाकांचा अपराध काय? ते सर्वाना जवळ घ्या सांगत होते. त्या शाळेतून जाताना ते मुलांना म्हणतात...

“मी दुसऱ्या कोठल्यातरी शाळेत जाईन. तेथे तुम्हाला देत असे ते नवीन मुलांना देईन. तेथून कदाचित मला हाकलतील. कारण आजकाल शिक्षणसंस्था जात्यंधतेचे अड्डे बनत आहेत. तुम्हा सर्वाना संकुचित, द्वेषी, मत्सरी बनवण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. तुम्ही हे विष पचवून मृत्युंजय बना. राष्ट्राला प्रेमाचे अमृत द्या. सारे धर्म, सर्व जाती यांना एकत्र नांदवायचा प्रयोग आपणास करावयाचा आहे. विचाराने, भावनेने उत्तरोत्तर मोठे व्हा. हाच सुखाचा मार्ग. नवीन मैत्री जोडा, नवीन शिका. उर्दू शिका, इजिप्तपासून पंजाबपर्यंत उर्दू लिपी. आशिया, आफ्रिका यातील मुस्लीम देशांना इंग्रजी पत्रातून नि पुस्तकातून समजून घेणार वाटते? तुम्हाला जवळच्या सर्व राष्ट्रांशी संबंध जोडावे लागतील. त्यांच्या भाषा शिकाव्या लागतील. शेजाऱ्याची भाषा शिकणे पाप नसून तो शेजारधर्म आहे. चिनी शिका, उर्दू शिका, रशियन शिका. उत्तरोत्तर पुढे जा. नवभारत तुम्हाला निर्मायचा आहे.”

चित्रकार रंगा नवभारताचे चित्र उपासणारा आहे, रंगवणारा आहे. दहा हजार वर्षांच्या परंपरेतून आलेली ध्येये घेऊन त्यांना नवीन रंगरूप देणारा. तो रंगा या ध्येयाशी एकरूप झाला, देवाघरी गेला. त्याच्या ध्येयाशी आपण सारे एकरूप होऊ या, तद्गुरूप वागू या. आपण सारेच नवभारताचे शिवसुंदर-भाग्यविधाते.

चित्रकार रंगाच्या जीवनसमाप्तीनंतर त्याची ध्येयपूजक पत्नी नयना भारतचित्रकलाधाम नावाची संस्था उभी करते. ध्येवादी रंगाने आपल्या लहानशा खोलीवरच बाहेर तशी पाटी लावली होती. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या चित्रांना जागतिक

प्रदर्शनात बक्षीस मिळते. अमेरिकन मनुष्य लाखो रुपयांना ती विकत घेतो म्हणतो. नयना म्हणते, “ती भारताची ठेव आहे.” पंडित जवाहरलाल त्यामुळे उचंबळतात व पाच लाख रुपये संस्थेला पाठवतात आणि संस्थेत पारशी मुलगी मणी, मुसलमान मुलगी आयेशा, हिंदू मुलगी लता येतात. सर्वाना जवळ घेणारा नवभारत तेथे कलांची उपासना करू लागतो.

“माझ्या गोष्टी” म्हणून दहा भाग मी लिहिणार आहे. त्या गोष्टी परमृत नसतील, माझ्याच असतील. त्यातील ही पहिली गोष्ट मी आज देत आहे. ध्येयोपासक महान महाराष्ट्राला ती आवडो. मला तर ती अत्यंत प्रिय आहे. पाहिलेले, ऐकलेले, अनुभवलेले येथे आहे. परंतु त्याचा व्यक्तिगत संबंध कोणाशीच नाही. शेवटी ही एक गोष्ट आहे हे कोणी विसरू नये.

१३, मेघाभुवन,

पारशी कॉलनी, दादर, मुंबई

– पां. स. साने

८.१०.१९४८

अनुक्रमणिका

○ प्रकरण एक	बाल्य	१३
○ प्रकरण दोन	मामाकडे	२०
○ प्रकरण तीन	आधार मिळाला	२७
○ प्रकरण चार	ताटातूट	३५
○ प्रकरण पाच	आई गेली	४४
○ प्रकरण सहा	रंगाचे आजारीपण	५१
○ प्रकरण सात	मुंबईला	५७
○ प्रकरण आठ	नवीन अनुभव	६३
○ प्रकरण नऊ	नंदलालांच्या जवळ	७०
○ प्रकरण दहा	निष्ठुर दैव	७७
○ प्रकरण अकरा	मित्राचे पत्र	८३
○ प्रकरण बारा	सुनंदाची तपश्चर्या	८९
○ प्रकरण तेरा	मुंबईस	९५
○ प्रकरण चौदा	ताईची भेट	१०६
○ प्रकरण पंधरा	वादळ	११६
○ प्रकरण सोळा	भारत-चित्रकला-धाम	१२२
○ प्रकरण सतरा	रंगाचे निधन	१४०
○ प्रकरण अठरा	स्वातंत्र्याच्या युद्धात	१४८
○ प्रकरण एकोणीस	भारताची दिगंत कीर्ती	१६७